

В. Зверховська,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження культурних цінностей може бути пояснена, у першу чергу, тим, що культурні цінності традиційно є предметом підвищеного суспільного інтересу. Вони привертають до себе увагу як осередок творчого потенціалу людства, незамінна частина матеріального світу, що лежить в основі культурного розмаїття. Інтерес до питань правового регулювання обігу культурних цінностей пояснюється специфікою цих об'єктів. З одного боку, культурні цінності є об'єктами цивільних прав, що означає регулювання їх цивільним правом на підставі властивого йому принципу диспозитивності. З іншого боку, культурні цінності є об'єктом підвищеної охорони з боку держави через їх особливе значення для суспільства. Наслідком цього є застосування у зазначеній сфері відносин норм адміністративного права, з характерним для нього імперативним методом. Таким чином, при регулюванні питань цивільно-правового режиму культурних цінностей приватне право у певних елементах та цілях застосовується поряд із правом публічним.

Культурні цінності тривалий час виступали лише предметом історичних, мистецтвознавчих та філософських досліджень, зокрема у працях В. Акуленко, М. Александрової, С. Алексєєва, Н. Бобоедова, М. Богуславського, М. Брагінського, Р. Булатова, М. Васильєва, О. Васнева, А. Головизніна, С. Долгова, Є. Єгорової, Т. Курило, Д. Мазєїна, Н. Мінаєва, С. Молчанова, А. Сергєєва, К. Скловського, Ю. Толстого, Є. Харитонова, Л. Щенникової та інших. При цьому проблема визначен-

ня поняття та сутності культурних цінностей у вітчизняній цивілістичній літературі залишається малодослідженою.

Завдання дослідження: у межах цього дослідження необхідно проаналізувати визначення поняття «культурні цінності» у цивільному законодавстві України, а також у науковій літературі, та зробити відповідні пропозиції щодо внесення змін до цивільного законодавства України.

ЗУ «Про охорону культурної спадщини» [1] визначає поняття та правовий режим культурної спадщини. Визначення поняття «культурної спадщини» у абз. 2 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» як сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини повністю відповідає Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р. До її об'єктів ЗУ «Про охорону культурної спадщини» включає визначні місця, споруди (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність (абз. 3 ч.1 ст. 1 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»).

Слід, однак, зазначити, що у ЗУ «Про охорону культурної спадщини»



закріплюється охорона тільки нерухомих культурних цінностей та пов'язаних з ними рухомих предметів. Зазначений Закон не урахував, що до об'єктів культурної спадщини мають також відноситися рухомі предмети, які пов'язані із розвитком суспільства і становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність [2, с. 14]. Така позиція законодавця є незрозумілою, оскільки до об'єктів правової охорони відповідно до Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» [3] було віднесено як рухомі (пам'ятки мистецтва, документальні пам'ятки), так і нерухомі об'єкти (пам'ятки історії, археології, містобудування й архітектури) культурної спадщини у сучасному правовому розумінні. Думається, такий загальний підхід до визначення культурних цінностей, у якому їх поняття стосується лише нерухомих об'єктів, не може бути вірним. Поняття культурної спадщини має бути розширене [4, с. 71-81] і включати у себе як нерухомі, так і рухомі культурні цінності.

Чітке розмежування понять «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурне надбання», «об'єкт культурної спадщини» як у міжнародному праві, так і у законодавстві України відсутнє. Водночас, як правило, термін «культурні цінності» застосовується до рухомих об'єктів культури, які мають художнє, історичне, етнографічне або наукове значення. Перелік таких об'єктів визначений у ст. 1 ЗУ «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [5]. Так, відповідно до зазначеного Закону, культурні цінності – це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України.

Визначення поняття «культурні цінності» також міститься у ст. 1 ЗУ «Про музеї та музейну справу» [6]. Культурні цінності – це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають худож-

нє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні, перелік яких визначено ЗУ «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Таким чином, ЗУ «Про музеї та музейну справу» відносить до числа культурних цінностей лише рухомі речі, які можуть мати як матеріальну, так і нематеріальну форму втілення.

Аналогічний висновок можна зробити, аналізуючи визначення культурних цінностей, закріпленого у Митному кодексі України [7] (ст. 4). Митний кодекс України визначає культурні цінності як об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України.

У ст. 210 Податкового кодексу України [8] культурні цінності визначені як вироби мистецтва, предмети колекціонування або антикваріату – товари, що належать до товарних позицій за кодами 9701–9706 згідно з УКТ ЗЕД.

Схожі визначення поняття «культурні цінності» містяться у підзаконних нормативно-правових актах, зокрема у Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України [9] (п. 1.3), затвердженій наказом Міністерства культури і мистецтв України від 22.04.2002 р. № 258, а також у Постанові Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» [10] (п. 2) від 26.08.2003 р. № 1343.

До цього часу в філософській та правовій літературі відсутні єдині погляди на таку категорію речей, як культурні цінності. Слід зазначити, що філософські підходи до визначення поняття «культурні цінності» [11, с. 61-63; 12, 92-93; 13, с. 7] не відображають специфічних ознак об'єктів, які відносяться

до культурних цінностей. Філософське поняття «культурні цінності» включає в себе як матеріальні об'єкти, так і продукти духовної діяльності, що не відповідає законодавчій концепції правового регулювання обігу культурних цінностей.

Іншим є підхід до культурних цінностей з юридичної точки зору. Так, А.П. Сергеев окремо розглядає культурні цінності як філософську та як правову категорію і робить висновок про те, що «філософське поняття «культурні цінності» охоплює як матеріальні об'єкти, так і продукти духовної діяльності» [14, с. 16]. На його думку, з позиції права «культурними цінностями є особливо охоронювані правом унікальні речові результати людської діяльності, які, будучи продуктом спільної праці, мають важливе історичне, наукове, художнє чи інше культурне значення для суспільства, тобто слугують сполучною ланкою між різними поколіннями людей, мають конкретно-історичний характер і виступають як фактор формування необхідного суспільству типу особистості» [15, с. 32]. Отже, на думку А.П. Сергеева, правова категорія «культурні цінності» охоплює лише матеріальні об'єкти (речі, майно).

С. Горшенін розглядає термін «культурна спадщина» як сукупність культурних цінностей людства (матеріальної і духовної культури) усіх минулих епох, зміст та обсяг яких постійно змінюються [16, с. 1].

В.Г. Горбачов, В.Г. Растопчин та В.Н. Тищенко визначають культурні цінності як «особливий вид цінностей, здатний в тій чи іншій мірі задовольнити духовні або естетичні потреби людини та одночасно містить в собі художню або наукову, меморіальну чи іншу культурну цінність». Автори пропонують під культурними цінностями розуміти як рухомі, так і нерухомі об'єкти. До рухомих об'єктів відносяться предмети, що знаходяться у нерухомих об'єктах чи витягнуті з них і здатні представляти цінність самі по собі. До нерухомих об'єктів відносяться місцевості природ-

ного, етнічного, археологічного, історичного та іншого наукового значення; архітектурні споруди, ансамблі, що становлять наукову, меморіальну, художню або іншу культурну цінність [17, с. 3]. Наведене визначення, думається, містить, щонайменше, один найважливіший критерій віднесення матеріальних об'єктів до категорії культурних цінностей: здатність в тій чи іншій мірі задовольняти духовні або естетичні потреби людей. Не можна, однак, не помітити, що у запропонованій дефініції досліджуваний об'єкт визначається *idem per idea's* (цінності є цінності). Не відповідає сучасним реаліям також жорстка прив'язка рухомих об'єктів до нерухомих, оскільки на практиці перші можуть існувати поза будь-яким зв'язком з другими. Нарешті, автори змішують поняття «пам'ятники культури» і «пам'ятники природи», незважаючи на те, що зазначені об'єкти і в радянському, і в українському законодавстві регулюються окремо.

На думку М.О. Александрової, до культурних цінностей відносяться створені людиною або піддані нею цілеспрямованому впливу унікальні неживі речі, здатні задовольняти духовні потреби людей [18, с. 37]. Думається, що запропоноване доктринальне визначення не може бути використано у якості легального визначення, оскільки характеризується наявністю у ньому оціночних суджень, як-то «унікальність», «духовність» тощо.

А. Джамбатов під об'єктом культурної спадщини розуміє створену працею людини складну нерухому річ або майновий комплекс, зареєстрований у встановленому порядку, якому притаманні властивості оригінальності, і який має виключне значення з точки зору народу країни, її культури і науки [19, с. 6]. Зрозуміло, що зазначене визначення не може бути універсальним, оскільки вченому не вдалося бути послідовним у своїх роздумах, використовуючи такі терміни, як «оригінальність», «виключність», однак не пояснюючи їх значення. Також не всі об'єкти культурної



спадщини є складними речами чи майновими комплексами.

На думку С.Г. Долгова, культурними цінностями є «охоронювані правом унікальні громадські твори релігійного або світського характеру, які, унаслідок творчого самовираження людини в минулому або сьогоденні, мають вагому історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність для суспільства і виступають сполучною ланкою між різними поколіннями людей». Важливість роботи С.Г. Долгова полягає у тому, що він виділив ряд специфічних ознак об'єктів, що мають культурну цінність: а) унікальність (єдиний і неповторний у своєму роді предмет, винятковий за своїми художніми і іншим якостям або який став великою рідкістю); б) загальнодержавна значимість; в) особливий правовий режим [20, с. 10].

Д.В. Мазеїним запропоновано наступне визначення культурних цінностей: «Під терміном «культурні цінності» розуміють об'єкти матеріального світу, що представляють історичну, художню, наукову та іншу культурну цінність і залучені у цивільний обіг» [21]. Однак, думається, автору не вдалося назвати усі істотні ознаки культурних цінностей, що дозволяють виокремлювати їх серед інших речей.

На думку О.Г. Васнева, культурна цінність являє собою створену працею людини річ, зареєстровану у встановленому порядку, що володіє якостями оригінальності, має виключне значення з точки зору історії народів Росії, її культури та науки [22, с. 28]. Недоліком цього визначення, думається, є включення його автором до ознак культурних цінностей обов'язкової їх реєстрації. Однак, зрозуміло, що об'єкт є культурною цінністю також й до моменту включення його до будь-яких реєстрів.

За визначенням О.В. Головізніна, культурні цінності – це особливо значимі для суспільства результати людської діяльності та (чи) пов'язані із нею еволюції природи, виражені в об'єктивній формі, які втілені в унікальних

об'єктах історії, науки, мистецтва, релігії та слугують задоволенню духовних потреб людини [23, с. 50]. Слід погодитися, що автор наведеного визначення намагався вмістити у ньому усі істотні ознаки культурних цінностей, однак деякі із них викликають зауваження. Зокрема, не зрозуміло, що саме із названих автором, так званих «еволюцій природи», вважати культурними цінностями. Думається, найбільш коректним у визначенні поняття «культурні цінності» є посилення на факт створення їх людиною або природою за участі людини. Також зрозуміло, що культурні цінності можуть задовольняти у силу їх великої вартості не лише духовні потреби людини, але й матеріальні.

У свою чергу, А.І. Чудінов вважає культурними цінностями «будь-які твори, які є результатом творчого самовираження людини в минулому чи в теперішньому часі, що мають велике значення для науки, історії, освіти, членів суспільства і сприяють розвитку сучасної і майбутньої культури» [24, с. 16].

У науковій літературі критерії визнання певних матеріальних об'єктів культурними цінностями є майже нерозробленими. М.В. Васильєва та І.В. Савельєва, говорячи про критерії, що дозволяють сегментувати культурні цінності серед інших об'єктів цивільних прав, пропонують виділяти загальну і спеціальну соціальну значимість досліджуваних об'єктів. Під загальною значимістю автори розуміють роль об'єкта у формуванні культурних потреб громадян. Спеціальна значимість, на думку авторів, має визначатися на підставі наукових досягнень [25, с. 105-111]. Зрозуміло, що зазначені критерії через свою загальність не можуть бути використані для цілей цього дослідження.

Найбільш змістовні критерії віднесення певних об'єктів до категорії культурних цінностей, думається, були запропоновані А.П. Сергєєвим. По-перше, на думку автора, культурні цінності є речовим результатом спільної праці, що створює зв'язки між людьми

через виробництво конкретного певного предмета праці. По-друге, вони володіють ознакою загальності, зовнішнім проявом якого зазвичай виступає унікальність тих об'єктів, які визнаються культурними цінностями. По-третє, як правило, усвідомлення істинного значення розглянутих об'єктів відбувається лише з часом. І, нарешті, по-четверте, культурні цінності здійснюють дуже важливу соціальну функцію: вони є сполучною ланкою між різними поколіннями і народами і грають найважливішу роль у формуванні необхідного суспільству типу особистості [13, с. 16]. Однак зрозуміло, що не всі із запропонованих А.П. Сергеевим критеріїв можуть бути використані для визнання певних об'єктів культурними цінностями. У першу чергу, при визначенні культурних цінностей слід виходити із того, що вони мають матеріальний характер, тобто є речами. Однак теза про те, що культурні цінності є результатом спільної праці, вважається, не відповідає дійсності. Вважаємо, що не лише культурні цінності є результатом спільної праці, а також інші результати людської діяльності, що носять не культурний, а якийсь інший (економічний, політичний, військовий і т.і.) характер, також можуть бути визнані результатом спільної праці. Крім того, дана ознака, вважається, впливає з більш загальної тези про те, що культурні цінності є результатами людської діяльності, тобто мова йде про ті об'єкти, які створені за участю людини. Таким чином, характеристикою культурних цінностей має визнаватися, по-перше, факт їх створення людиною. По-друге, фактор впливу певного часу для усвідомлення цінності певного об'єкта не може бути обов'язковою ознакою культурних цінностей. По-третє, ознака загальності, вважається, також не підлягає обов'язковому включенню до визначення досліджуваного поняття. Не можна погодитися із тим, що об'єкт має обов'язково виділятися як цінний у культурному відношенні істотною частиною суспільства, однак говорити

про всезагальність як про обов'язковий критерій виділення досліджуваних об'єктів все ж не слід: завжди існують індивіди, які не поділяють думки більшості.

Цивілістична наука, на жаль, також поки не виробила чіткого переліку критеріїв, необхідних для віднесення тих чи інших об'єктів до категорії культурних цінностей. З огляду на вищезазначене можна зробити висновок, що у правовій доктрині немає єдності щодо визначення поняття «культурні цінності», яке, вважається, повинно бути широким і включати в себе такі поняття, як «пам'ятка культурної спадщини», «історико-культурні території і об'єкти», «антикваріат» тощо. У законодавстві України простежується тенденція до максимально докладного визначення видів культурних цінностей, без введення конкретних узагальнюючих понять. Всі визначення культурних цінностей сформульовані банкетним чином, що не дає сутнісного уявлення про відмінність культурних цінностей від предметів чи об'єктів, і від цінностей взагалі. Очевидно, що подібна практика себе вичерпала, а проведений у дослідженні аналіз дозволяє сформулювати наукове поняття «культурних цінностей» відповідно до цивільного законодавства України.

Як уявляється, відправною точкою при конструюванні визначення поняття «культурні цінності» слід вважати те, що культурні цінності є речами. Тому необхідно виявити, в чому полягає відмінність культурних цінностей від усіх інших речей. Беззаперечно, юридична наука визнає тілесність (матеріальність) речей. Однак сутність речі як об'єкта права не може бути визначена лише вказівкою на її природну властивість – тілесність. Вважається, у визначенні поняття «рід» необхідно також включати критерій цінності, тобто здатності задовольняти ті чи інші потреби людей. За цим критерієм культурні цінності можуть бути відокремлені від інших речей. Культурні цінності здатні задовольнити не тіль-



ки матеріальні, але й духовні потреби людей. Саме здатність культурних цінностей до задоволення не тільки матеріальних, але духовних потреб людини є одним з найважливіших ознак цих об'єктів, що дозволяє виділяти їх серед інших речей.

Отже, культурні цінності, як і будь-які інші речі, не існують окремо від їх матеріальної субстанції (матеріального носія), однак, порівняно з іншими речами, їх цінність є більшою за рахунок їх підвищеної значущості для соціуму. Духовні цінності асоційовані з матеріальною формою предмета, не змінюють природу речі, але визначають його підвищену значимість.

Тим не менш зазначеної здатності володіють не тільки культурні цінності, а й інші речі. Наприклад, багато тварин, що є речами, також здатні задовольняти не стільки побутові, скільки духовні, естетичні потреби людей. У цьому зв'язку при визначенні поняття «культурні цінності» необхідно підкреслити, що до культурних цінностей можуть бути віднесені лише неживі речі.

Крім поділу речей на живі і неживі, в доктрині цивільного права розроблено безліч інших класифікацій речей. Зокрема, речі можуть бути поділені на створені самою природою і вироблені працею людини. Так, згадувані вище тварини є прикладом речей, створених самою природою. Наявність у найменуванні досліджуваних об'єктів терміна «культурні» означає, що під культурними цінностями повинні розумітися лише речі, створені діяльністю людини.

Поділ речей на дві категорії, а саме на нерухомі і рухомі, відомий ще з часів римського права. Слід зазначити, що об'єктом охорони у міжнародному праві є всі культурні цінності в самому широкому сенсі цього поняття, як нерухомі, так і рухомі. Тому правове регулювання мають одержати не лише нерухомі і неподільно пов'язані з ними рухомі, але також й безпосередньо рухомі культурні цінності.

Крім того, важливою є класифікація речей на індивідуально визначені і

родові. Культурні цінності мають бути віднесені до категорії індивідуально визначених речей, оскільки вони: а) є унікальними речами (речами, єдиними в своєму роді); б) є речами, що відрізняються від їм подібних за рядом ознак; в) є речами, виділеними з маси однорідних з ними речей; г) частіше за все є нерухомим майном.

Думається, найважливішою із зазначених ознак культурних цінностей є їх унікальність. Сама унікальність може мати різну природу, зокрема вона може: 1) мати природне походження (наприклад, окремі оброблені екземпляри дорогоцінного каміння); 2) бути опосередкована людською діяльністю (наприклад, відомий твір образотворчого мистецтва); 3) бути пов'язана з якимсь специфічним людським фактором (наприклад, особисті речі відомої людини). Таким чином, унікальність дозволяє виділити культурні цінності з усієї сукупності інших речей.

Виходячи із проведеного аналізу ознаками культурних цінностей є: а) унікальність (єдиний і неповторний, в своєму роді, предмет, виключний за своїми художніми та іншими якостями чи такий, що став великою рідкістю, виготовлений ручним способом в індивідуальному порядку); б) значимість для суспільства; в) особливий правовий режим; г) культурні цінності можуть перебувати у цивільному обігу чи бути виключеними з нього. Крім того, не існує часового або вартісного критерію визнання певної речі культурною цінністю.

Базуючись на описаних ознаках, можна запропонувати наступне визначення поняття «культурні цінності» за цивільним правом України. Культурні цінності – це рухомі чи нерухомі речі, створені людиною та значимі для широкого кола суб'єктів цивільного права. Думається, що наведене визначення поняття «культурні цінності» має бути використане в якості легального визначення досліджуваного поняття. У статті розглядаються проблемні питання визначення поняття та сутності

культурних цінностей за цивільним законодавством України. Автором проводиться дослідження спеціального законодавства у сфері охорони культурних цінностей, та зроблені відповідні висновки щодо необхідності його удосконалення.

Ключові слова: культурні цінності, договір, цивільне право України.

У статті розглянуто проблемні питання визначення поняття і сутності культурних цінностей у відповідності з цивільним законодавством України. У результаті проведеного дослідження спеціального законодавства у сфері охорони культурних цінностей автором зроблені висновки про необхідність його удосконалення та внесені конкретні пропозиції.

В статье рассмотрены проблемные вопросы определения понятия и сущности культурных ценностей в соответствии с гражданским законодательством Украины. В результате проведенного исследования специального законодательства в сфере охраны культурных ценностей автором сделаны выводы о необходимости его усовершенствования, и внесены конкретные предложения.

The article deals with the problems of definition of cultural values under civil law of Ukraine. The author studies specific legislation in the field of cultural values and made appropriate conclusions about the need for its improvement.

Література

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000р. № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000 р. – № 39. – Ст. 333.
2. Каткова Т.Г. Діяльність ОВС України з питань захисту культурної спадщини : адміністративно-правові аспекти : Дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.07 / Т.Г. Каткова. – Х., 2008. – 242 с.
3. Про охорону і використання пам'яток історії та культури: Закон УРСР від 13 лип. 1978 р. // Відомості Верховної

Ради Української РСР. – 1978. – № 30. – Ст. 426.

4. Беспалько В.Г. Понятие и признаки культурных ценностей как предметов преступлений / В.Г. Беспалько // Журнал российского права. – 2005. – № 3. – С. 71–81.

5. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.

6. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995 р. – № 25. – Ст. 191.

7. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI // Урядовий кур'єр. – 17.05.2012. – № 86, / № 87. – 18.05.2012.

8. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Голос України. – 04.12.2010. – № 229, / № 229–230.

9. Інструкція про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України: наказ Міністерства культури і мистецтв України від 22.04.2002 р. № 258 // Офіційний вісник України. – 2002 р. – № 28. – С. 211. – Ст. 1346.

10. Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2003 р. № 1343 Урядовий кур'єр. – 10.09.2003. – № 168.

11. Пивовар І.В. До проблеми визначення поняття “культурні цінності” (філософський аспект) / І.В. Пивовар // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали II Всеукр. наук.-теорет. конф. – 2009. – 284 с. – С. 61–63.

12. Чукут С. Охорона культурної спадщини як актуальна проблема сьогодення: зб. наук. праць Укр. акад. держ. управління при Президентові України / за заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К. : Вид. УДАУ, 1999. – Вип. 1. – С. 92–93.

13. Рыбак К.Е. Музей в нормативной системе (историко-культурологический анализ) : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора культурологии / К.Е. Рыбак. – СПб., 2006. – 29 с.

14. Сергеев А.П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР / А.П. Сергеев. – Л., 1990.



15. Сергеев А.П. Культурные ценности как правовая категория / А.П. Сергеев // Правоведение. – 1990. – № 4.
16. Горшенин С.Г. Политика советского государства по отношению к культурно-историческому наследию в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы: дис. ... канд. истор. наук / Горшенин С.Г. – М., 1992. – 198 с.
17. Горбачев В.Г., Растопчин В.Г., Тищенко В.Н. Культурные ценности. Понятие, порядок приобретения, хранения и обращения: Справочное пособие. – М., 1989.
18. Александрова М.А. Гражданско-правовой режим культурных ценностей в Российской Федерации : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М.А. Александрова. – Санкт-Петербург, 2007. – 189 с.
19. Джамбатов А.А. Гражданско-правовой режим объектов культурного наследия : дис. ... канд. юрид. наук / Джамбатов А.А. – Ставрополь, 2005. – 208 с.
20. Долгов С.Г. Культурные ценности как объекты гражданских прав и их защита: гражданско-правовой и криминалистический аспекты / С.Г. Долгов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000.
21. Мазеин Д.В. Некоторые проблемы правового регулирования оборота движимых культурных ценностей. Портал «Археология». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archeologia.ru>
22. Васнев О.Г. Правовое регулирование оборота культурных ценностей / О.Г. Васнев : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 Краснодар, 2006. – 184 с.
23. Головизнин А.В. Гражданско-правовое регулирование оборота культурных ценностей / А.В. Головизнин : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 Екатеринбург, 2006. – 226 с.
24. Чудинов А.И. Защита культурных ценностей от незаконного ввоза, вывоза за пределы государств и передача прав собственности на них: Автореф. дисс...канд. юрид.наук. – ЛГУ. 1990.
25. Васильева М.В., Савельева И.В. Памятники истории и культуры как объекты гражданско-правовой охраны // Советское государство и право. – 1985. – № 10. – С. 105–111.